

Per comprendre l'Art de Ramon Llull. L'aportació d'Anthony Bonner¹

JOSEP MARIA RUIZ SIMON

Universitat de Girona

RESUM: La contribució d'Anthony Bonner a la sistematització dels materials bibliogràfics de Ramon Llull i a la interpretació del seu pensament, des dels *Selected Works of Ramon Llull* (1985) /*Obres Escollides de Ramon Llull* (1989), a la Llull DB (<<http://orbita.bib.ub.es/llull/>>), i a *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide* (2007), no únicament ha aclarit alguns problemes històrics i filològics, sinó que ha aconseguit de trencar el lloc comú de la impenetrabilitat de l'Art oferint algunes claus per entendre com funciona aquest artefacte epistemològic.

PARAULES CLAU: lul·lisme, mètode científic, Art lu·liana, paradigma científic.

ABSTRACT: Anthony Bonner's contribution to systematisation of Llull's bibliographic materials and the interpretation of his thought, from his *Selected Works of Ramon Llull* (1985) /*Obres Escollides de Ramon Llull* (1989), in Llull DB (<<http://orbita.bib.ub.es/llull/>>), to *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide* (2007) has not only clarified some historical and philological problems, but has also refuted the commonplace notion of the impenetrability of Llull's Art, by providing keys to understand how this epistemological artefact works.

KEYWORDS: Lullism, scientific method, Lullian art, scientific paradigm.

El final de les *Refutacions Sofístiques*, Aristòtil fa unes interessants consideracions sobre els coneixements i la seva història. Es refereix, en concret, a aquella mena de coneixements que tenen a veure amb la producció d'objectes mitjançant una tècnica. Un dels exemples que proposa és l'art de fer sabates. Però també es refereix a l'art de fer discursos, la retòrica, i a l'art de construir arguments, la dialèctica. Aristòtil constata que els coneixements sobre aquesta mena de matèries són acumulatius. Que avancen gràcies a allò que aquells que els reben dels seus mestres afegeixen a allò que aquests els han transmès. Aristòtil no tenia cap dubte que, si més no quant a les

1. En ocasió de la publicació del seu darrer llibre, *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide* (vegeu més avall la nota 16), a la primavera del 2007, Anthony Bonner va oferir un curs sobre l'Art de Llull, convidat per l'Aula Lu·liana de Barcelona, un seminari interdisciplinari creat per la Facultat de Filologia de la UB, la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull i la Facultat de Teologia de Catalunya, que també va ser un homenatge d'aniversari: Bonner complia vuitanta anys. El present article resumeix la valoració que el seu autor va fer de l'obra de Bonner com a cloenda del curs.

tècniques, aquesta transmissió o, dit d'una altra manera, allò que podríem denominar literalment la «tradició» i que té poc a veure amb allò que se sol comercialitzar amb aquest nom, era la base del progrés.

En l'actualitat, la idea que en els estudis humanístics es pot progressar igual com, segons Aristòtil, avançaven les tècniques sembla allunyada de l'opinió habitual, una idea paradoxal. Això no vol dir, com és obvi, que sigui falsa. La meua intenció és, precisament, argumentar que, si més no pel que fa als estudis lul·lians contemporanis, es tracta d'una idea pertinent, i que l'obra d'Anthony Bonner ha tingut un paper cabdal en el seu avanç.

Fa poc més de mig segle, Frances A. Yates va publicar un article sobre l'Art lul·liana que, no sense raó, ha estat descrit com a pioner.² Aquest article acabava amb un curiós epíleg que començava així: «Amb aquest article no hem tret cap conclusió, perquè no és un final, sinó un principi». D'aquesta manera, Yates volia indicar que en els estudis sobre l'Art encara estava gairebé tot per fer. I il·lustrava aquesta indicació amb una semblança que ha fet fortuna: «L'art lul·liana –deia– encara roman en el misteri com una gegantina muntanya no conquerida». I afegia que el seu article es podria considerar com una expedició de reconeixement que havia anat a la recerca de noves vies per a futurs intents d'assolir el cim.

Quan Yates escrivia aquestes línies, el pensament de Llull era inaccessible en molts sentits. Era, en part, inaccessible materialment, perquè ni tan sols s'havia iniciat encara l'edició crítica de la seva obra llatina. Però també ho era intel·lectualment. Les obres que hi havia a l'abast resultaven gairebé opaques, incomprendibles, fins i tot per als estudiosos. La pràctica més general entre els lul·listes era repetir allò que el mateix Llull havia dit sobre l'Art en els seus textos més coneguts, o, per ser més exactes, repetir el resum que, a finals dels anys 30, Tomàs Carreras i Artau havia fet d'aquest discurs autoreferent en els capítols que va dedicar al Beat en la seva *Història de la Filosofia Espanyola*.³ Amb aquesta mena d'explicació no s'aconseguia anar més enllà de la carcassa que cobria els mecanismes artístics. Tothom sabia amb quin objectiu havia concebut Llull el seu artefacte epistemològic, però ningú no entenia com funcionava en realitat.

En aquest context, Yates proposava el que ella va denominar un full de ruta. Aquest full de ruta es basava en la intuïció que, per entendre-la funcionalment, calia parar

2. F. YATES, «The Art of Ramon Lull. An Approach to it through Lull's Theory of the Elements», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, núm. 17, 1954, p. 115-173, reproduït a *Lull & Bruno. Collected Essays*, vol. I, Londres: Routledge & Kegan Paul, 1982, p. 9-77 (versió catalana: *Assaigs sobre Ramon Llull*, Barcelona: Empúries, 1985, p. 29-120).

3. T. i J. CARRERAS I ARTAU, *Història de la filosofia espanyola. Filosofia cristiana del segle XIII al XV*, 2 vols., Madrid: Asociación Española para el Progreso de las Ciencias, 1939-1943. Reedicció: intr. Jaume Mensa, Jaume de Puig, Josep M. Ruiz Simon i Pere Lluís Font, 2 vols. Barcelona-Girona: Institut d'Estudis Catalans-Diputació de Girona, 2001.

esment en la funció exemplar que l'Art, com a imitació de la naturalesa, reservava a la teoria dels quatre elements de la física tradicional (el foc, l'aire, la terra i l'aigua). Amb la perspectiva que ens donen les cinc dècades transcorregudes des de la seva proposta, crec que es pot dir que el full de ruta proposat per Yates, tot i que ha permès de visitar bonics paisatges amb vistes impagables, no recollia cap de les vies que podien permetre l'accés al cim de l'Art. Però gràcies a ella, els lul·listes, que semblaven condemnats a l'eterna repetició dels mateixos tòpics, es van trobar amb una hipòtesi nova.

Les hipòtesis, sobretot si són insòlites com ho era aquesta, tenen un valor que no depèn de la seva correspondència o no amb els fets. En la mesura que conviden a mirar de corroborar-les o de falsar-les tot contrastant-les empíricament amb la realitat que pretenen explicar, ofereixen perspectives inèdites sobre aquesta realitat. Això, evidentment, també succeeix amb aquella mena d'esdeveniments que s'anomenen textos. La hipòtesi de Yates va enfrontar durant anys els lul·listes. El pare Platzek va mirar de falsar-la amb totes les seves forces.⁴ Robert Pring-Mill es va fer càrrec de la seva defensa.⁵ Però mirant de corroborar-la, es va adonar que, si fos certa, aquesta hipòtesi només serviria per explicar les obres lul·lianes anteriors al 1290 i seria desmentida per la resta. En definitiva, el treball amb la hipòtesi de Yates va servir a Pring-Mill per descobrir la discontinuïtat entre les arts. Fruit d'aquest descobriment és la distinció, consolidada entre els lul·listes actuals en molt bona part gràcies a l'obra d'Anthony Bonner, entre les arts quaternàries i les arts ternàries.

En definitiva, Pring-Mill va ensenyar als lul·listes que no totes les arts eren iguals. En fer-ho, va mostrar la importància que la qüestió cronològica tenia per a la comprensió de l'obra de Llull. D'aquesta manera, va oferir un altre full de ruta, en el qual es reservava el protagonisme als estudis diacrònics del pensament lul·lià. La tesi doctoral de Jordi Gayà sobre els correlatius va ser la primera obra que explorava amb rigor aquesta ruta.⁶ Però per aprofundir en aquesta direcció calia que algú explorés sistemàticament el territori dels textos lul·lians i en fes un bon mapa. I aquesta va ser l'empresa que, a finals dels anys setanta, va assumir Anthony Bonner. El que es coneix com el «catàleg Bonner» és fruit d'aquesta dedicació. La primera versió va aparèixer en l'edició americana de les *Obres Selectes* lul·lianes, el 1985. La segona versió, amb algunes modificacions respecte de l'anterior, va aparèixer a l'edició catalana d'aquesta antologia, el 1989. Avui, de nou actualitzat i susceptible de noves actualitzacions, es troba a la *Base de Dades Ramon Llull*, un instrument

4. Vegeu el seu llibre de conjunt sobre Llull, E.-W. PLATZECK *Raimund Lull, sein Leben, seine Werke, die Grundlagen seines Denkens (Prinzipienlehre)*, 2 vols., Roma-Düsseldorf, 1962-1964, «Bibliotheca Franciscana, 5-6». Vegeu la nota següent.

5. R. D. F. PRING-MILL, *Estudis sobre Ramon Llull*, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991. Per a la polèmica amb Platzek, vegeu-hi les p. 237-240.

6. J. GAYÀ, *La teoria luliana de los correlativos. Historia de su formación conceptual*, Palma de Mallorca, 1979.

bibliogràfic disponible a la Xarxa concebut i creat pel mateix Anthony Bonner per ordenar, sistematitzar i facilitar la consulta exhaustiva de tota la informació referent a l'opus lul·lià o pseudolul·lià i que ha estat desenvolupat, a la Universitat de Barcelona, per un equip de col·laboradors.⁷

Tomàs Carreras i Artau havia manifestat, en l'obra abans esmentada, la convicció sobre els grans efectes benèfics que l'establiment d'un catàleg satisfactori de les obres de Llull tindria per al coneixement del pensament lul·lià. Els treballs de Pring-Mill van servir per posar de manifest la conveniència que aquest catàleg no fos un catàleg temàtic, com el que Carreras va esbossar, sinó un catàleg cronològic. Els primers treballs de Bonner sobre Llull són treballs relacionats amb la confecció d'un instrument d'aquesta mena que fos realment fiable. L'elaboració d'aquest catàleg –que tenia com a precedent més immediat l'establert a inicis dels anys 60 per Platzek i que també es va beneficiar de la informació recopilada al Raimundus-Lullus-Institut de Freiburg i en alguns catàlegs parcials, com el de Perarnau– havia de fer front, entre molts d'altres, a un problema important.⁸ Llull no va començar a explicitar detalls autobiogràfics en els colofons de les seves obres fins a l'any 1294, vint anys després de començar a produir la seva obra. Per establir amb la màxima precisió possible la data de les obres anteriors, calia lliurar-se a una pacient feina detectivesca. Evidentment, en aquesta feina hi tenia reservat un paper l'estudi de les possibles referències a fets històrics o autobiogràfics datables per altres fonts. I també la llista, que calia posar al dia, de les nombrosos autoreferències que apareixen en les obres lul·lianes. Una obra que en cita una altra acostuma a ser posterior a l'obra citada. Però cal no precipitar-se. En el corpus lul·lià no és estrany el fenomen d'obres que se citen recíprocament. I mai no és descartable la dualitat de versions d'una obra que pot acabar convertint un antecedent en un conseqüent. Però, atès el peculiar paper de l'Art en l'obra de Llull, els indicis calia buscar-los, sobretot, mitjançant el recurs a d'altres procediments més sofisticats d'allò que s'anomena la crítica interna. Els primers articles de Bonner excel·leixen pel rigor i per la subtileza en l'ús d'aquests procediments.⁹

La fixació de la data d'una obra a partir de la crítica interna és una feina tan apassionant com delicada. El gran encert de Bonner va ser identificar sobre quines bases es podia fonamentar sòlidament l'objectiu de posar aquesta crítica al servei de

7. Adreça de la DBLlull concebuda per A. Bonner i gestionada des del Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona: <<http://orbita.bib.ub.es/llull/>>

8. A més de les nombroses aportacions presents a l'*Arxiu de Textos Catalans Antics*, vegeu J. PERARNAU I ESPELT, *Els manuscrits lul·lians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic*. 2 vols., Barcelona: Facultat de Teologia, 1982-1986.

9. A. BONNER, «Problemes de cronologia lul·liana», *Estudios Lulianos*, núm. 21, 1977, p. 35-58, «Nota suplementària a “Problemes de cronologia lul·liana”», *Estudios Lulianos*, núm. 21, 1977, p. 221-224 i «Notes de bibliografia i cronologia lul·lianes», *Estudios Lulianos*, núm. 24, 1980, p. 71-86. La referència completa de la bibliografia lul·liana de Bonner està consignada a la DBLlull.

l'elaboració del catàleg. Pel que fa a això, va prendre dues decisions metodològiques encertades que queden ben reflectides en la seva estructura. La primera va ser la de prendre's seriosament l'afirmació del caràcter nuclear que l'Art té en el corpus lul·lià; la idea, tant sovint apuntada pel mateix Llull, que la pràctica totalitat de les seves obres depenen, d'una manera o altra, dels principis i els mecanismes artístics. La segona va ser la de prendre's no menys seriosament la constatació que no totes les arts eren iguals, però que totes mantenien entre si una relació genealògica; la idea que la producció lul·liana pot ser pensada com un arbre genealògic en el qual *l'Ars compendiosa inveniendi veritatem* seria la soca i *l'Art demonstrativa* i *l'Ars inventiva veritatis* serien els successius primogènits que formen amb ella la línia troncal, de manera que cadascuna d'aquestes arts encapçala una nova generació d'obres, de branques, que se subordinen a elles com al cap de la casa i n'adopten els principis i els procediments.

D'acord amb aquestes dues apostes metodològiques, Bonner va dividir el seu catàleg en quatre parts, dues de les quals, les dues centrals, reprenien en la seva denominació les propostes de Pring-Mill: etapa preartística, etapa quaternària (subdividida en dos cicles, el dependent de *l'Ars compendiosa inveniendi veritatem* i el dependent de *l'Art demonstrativa*), etapa ternària i etapa postartística. Un cop establerta aquesta divisió, es tractava de mirar d'anar situant les obres dins de l'etapa o el cicle corresponent i d'ordenar-les d'acord amb el que es podrien considerar els procediments habituals. Però les apostes metodològiques també tenen, com les hipòtesis, conseqüències sobre àmbits que transcendeixen els problemes que, d'entrada, volen tractar. Allò que va ser pensat com una manera sensata de plantejar l'elaboració d'un catàleg cronològic anava indèstriablement del braç d'un nou apropament hermenèutic a l'obra lul·liana. No es podia organitzar sense interpretar. Per organitzar cronològicament les obres de Llull, calia interpretar la significació i sospesar amb precisió l'abast d'aquells esdeveniments textuais que (com l'aparició o la desaparició de determinats mecanismes artístics) podien singularitzar-les respecte d'aquelles que les precedien i d'aquelles que venien després. I el cas és que la pregunta pel significat d'aquests esdeveniments només podia trobar resposta en el context d'una narració, en el context d'un relat que, sorgit d'aquest mateix afany d'organització, expliqués d'una manera satisfactòria l'evolució de l'Art de Llull en cadascun dels seus episodis i en la seva totalitat.

Els treballs que Bonner va dedicar a Llull durant les dècades dels anys 70 i 80, des dels primers articles que tractaven problemes de datació en diversos períodes de l'obra lul·liana fins a les seves antologies anglesa i catalana de l'obra del beat i els manuals que en depenen, reflecteixen aquesta fructífera interrelació entre la crítica interna de les obres orientada a la seva ordenació cronològica en un catàleg i l'establiment d'un relat significatiu sobre l'evolució de l'Art. L'antologia americana de l'obra de Llull publicada per Bonner l'any 1985 ho il·lustra

immillorablement.¹⁰ Les antologies solen ser meres obres de divulgació. Aquesta era molt més que això. Ho constatava Lola Badia en una ressenya publicada a *Serra d'Or* poc després que aparegués: aquest llibre, deia, és un treball altament especialitzat, el bo i el millor de la recerca lul·liana dels darrers vint anys.¹¹ Amb la perspectiva que donen els vint anys que han transcorregut des d'aleshores, crec que es pot afirmar, sense por d'equivocar-se, que era el bo i millor de la recerca lul·liana de tot el segle XX.

Les antologies lul·lianes de Bonner, que culminen, com ja hem vist, amb les que van ser les primeres versions del seu catàleg cronològic, són filles de les dues apostes metodològiques a què m'he referit més amunt. La proposta de lectura que s'hi realitza parteix de la doble constatació de la nuclearitat de l'Art en la producció lul·liana i del caràcter evolutiu d'aquesta Art. I en la introducció general i en les introduccions específiques a les diverses obres recollides es pot llegir la narració sorgida en l'esforç per donar sentit a la successió de les obres lul·lianes que ofereix el catàleg. Les seves bondats eren també, però, degudes al fet, també al·ludit per Lola Badia en la seva ressenya, que l'autor havia revisat i estudiat personalment *tots* els problemes històrics, filològics i filosòfics que se li anaven presentant en la seva feina de traductor i d'editor. Acabem de veure que la perspectiva que ofereix la recerca d'allò significatiu de cara a establir la successió del corpus lul·lià havia marcat la visió que Bonner ofereix de Lull. Aquesta visió també està feliçment marcada per la mirada sobre les obres que caracteritza el bon traductor i el bon editor dels textos d'altres temps. La mirada del bon traductor, que no rellisca sobre la superfície de les paraules, que, perquè valora el sentit, no es conforma amb la literalitat.¹² La mirada del bon editor de textos, que sap que la comprensió hauria de precedir la transcripció i que, en lloc de tractar amb menyspreu, com a possibles errors a depurar, les variants que ofereixen els manuscrits, les observa, d'acord amb la seva ambigua denominació tècnica, com a *lectiones* de les quals es pot aprendre.¹³

Evidentment, hi ha moltes maneres de mirar i de relacionar-se amb les obres. En les seves antologies, Bonner, exercint de traductor, d'editor i de comentador de les

10. *Selected Works of Ramon Llull (1232-1316)*, 2 vols., Princeton (N.J.): University Press, 1985 (versió catalana *Obres selectes de Ramon Llull (1232-1316)*, 2 vols., Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1989).

11. *Serra d'Or*, núm. 334, 1987, juliol-agost, p. 67-70.

12. Una mirada que també conflueix amb la del lexicògraf i que es pot reconèixer, en aquest altre vessant, en una de les seves altres grans aportacions al lul·lisme: A. BONNER; M. I. RIPOLL, *Diccionari de definicions lul·lianes / Dictionary of Lullian Definitions*, Barcelona-Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2002, «Col·lecció Blaquerna», núm. 2.

13. Una mirada que l'ha portat, en alguns articles posteriors, a apropar-se, de manera suggeridora, a algunes qüestions de transmissió textual, importants per entendre no sols la història del lul·lisme, sinó també la manera com el propi Lull es concebia com a autor. Vegeu, respectivament: A. BONNER, «Ramon Llull i l'elogi de la variant», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Alacant/Elx 9-14 de setembre del 1991*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 13-30; «El lul·lisme alquímic i cabalístic i les edicions de Llätzer Zetzner», *Del frau a l'erudició. Aportacions a la història del lul·lisme dels segles XIV al XVIII, Randa 27*, Barcelona: Curial, 1990, p. 99-117 i «Ramon Llull: autor, autoritat i il·luminat», *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Palma de Mallorca, 8-12 de setembre del 1998, vol. I, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 35-60.

obres que presentava, es relacionava amb els textos lul·lians com un filòleg digne d'aquest nom. El fet és que Bonner va aprendre fora de la universitat, de manera autodidacta, allò que, segons els antics, s'esqueia a un bon amant del textos. Els grecs concebien el filòleg com algú que es dedicava a l'explicació dels textos des de tots els punts de vista possibles. Els vells filòlegs alexandrins, com el humanistes dels inicis de l'època moderna, s'ocupaven de l'edició de textos a partir dels manuscrits conservats, però també es dedicaven a explicar, a interpretar aquests textos. Els seus coneixements no eren només lingüístics o paleogràfics. No eren tampoc merament literaris. No es reduïen als coneixements propis de les arts del *trivium* que constituïen la seva base. Un bon filòleg havia de conèixer tot allò que podia ser necessari per la comprensió del text: història, geografia, filosofia, matemàtica, lògica, numismàtica... Les antologies lul·lianes de Bonner responen, com la resta de les seves publicacions, a aquesta venerable i erudita manera d'entendre i practicar la filologia. Pot semblar estrany, però això no les ha convertit en un producte anacrònic. Qualsevol que conegui una mica el camp dels estudis lul·lians sap que, contràriament, la seva aparició va posar en evidència el caràcter obsolet de determinada mena de discursos sobre l'obra de Llull que, traient profit tant de la ignorància pròpia com de l'aliena, es complaïen a posar el beat sobre pedestals que no li pertocaven.

L'any 1983, Bonner va publicar a la revista *L'Avenç* un article titulat «Les arts lul·lianes com a paradigmes científics».¹⁴ En aquest escrit, proposava un apropament a les arts de Llull a partir del concepte de paradigma posat en circulació per Kuhn en una obra que havia provocat un apassionat debat sobre el funcionament real de la ciència, *L'estructura de les revolucions científiques*, que no fa gaire ha estat traduïda al català per Josep Batalla.¹⁵ En aquesta obra, Kuhn descrivia els paradigmes com descobertes científiques universalment reconegudes que, per un temps, forneixen als investigadors uns problemes-típus i una manera exemplar de solucionar-los. Parlava de certes obres que, com la *Física* d'Aristòtil, l'*Almagest* de Ptolemeu, els *Principis* o l'*Òptica* de Newton o la *Química* de Lavoisier, han actuat com a exemples per a una determinada comunitat científica ja que, durant una bona temporada, han servit per definir implícitament tant els problemes propis com els enfocaments apropiats per a la recerca a les generacions successives dels practicants d'una ciència, unes generacions que s'han format, precisament, mitjançant la lectura d'aquests llibres. No és aquest el lloc per disputar fins a quin punt es pot estirar l'analogia entre les arts de Llull i els paradigmes kuhnians. Del que no hi ha cap dubte és que les antologies lul·lianes de Bonner han definit de manera implícita els problemes i els mètodes adients per resoldre'ls en els últims vint anys en el camp del lul·lisme. Des

14. *L'Avenç*, núm. 64, 1983, p. 48 (758)-53 (763).

15. T. S. KUHN, *L'estructura de les revolucions científiques*, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2007.

de fa dues dècades, la major part dels estudis lul·lians dignes de ressenya s'han mogut en el que podríem denominar el paradigma bonnerià, un paradigma sorgit, com hem anat veient, de la lectura de l'obra de Llull focalitzada en la qüestió de l'evolució de l'Art, un paradigma indestriable del relat que dóna raó d'aquesta evolució i d'una manera d'entendre la filologia que, perquè respecta els textos, no els obliga a fer-los dir coses que aquests textos desmenteixen.

Entre aquests estudis es troben, evidentment, els escrits publicats pel mateix Bonner en aquests últims anys. I d'una manera molt destacada, *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*.¹⁶ Quan Yates comparava l'Art lul·liana amb una gegantina muntanya no conquerida, el pensament de Llull era inaccessible en molts sentits. No sols ho era materialment, per la falta d'una edició utilitzable de la major part de les seves obres, sinó també intel·lectualment, perquè aquest pensament resultava opac, incompreensible. Tothom sabia amb quin objectiu havia concebut Llull el seu artefacte epistemològic, però ningú no entenia com funcionava en realitat. Yates convidava a una exploració a fons del territori lul·lià. Aquesta és la feina que Bonner, que també ha contribuït amb les seves edicions a un millor coneixement material de l'obra de Llull, va assumir a l'inici de la seva dedicació al lul·lisme. El paradigma a què Bonner havia de donar nom va sorgir en aquestes exploracions amb finalitat cartogràfica. Aquest «manual de l'usuari» és el resultat d'anys de lectura de l'Art de Llull d'acord amb l'elecció dels problemes i la manera de tractar-los que defineix aquest paradigma. I si una cosa és indubtable és que, gràcies en bona part a aquest llibre però també gràcies a les recerques realitzades, abans, pel mateix Bonner i per d'altres que han treballat en el que, per analogia a la geometria euclidiana o a la física newtoniana, podríem denominar el lul·lisme bonnerià produint treballs amb aportacions que aquest llibre recull amb generositat, ja no es pot dir que el pensament de Llull sigui incompreensible. Ara ja no sabem només amb quin objectiu havia concebut Llull el seu artefacte epistemològic. També podem entendre molt millor com funciona. En definitiva, la nostra comprensió de l'Art i de l'obra de Llull ha augmentat, i ho ha fet gràcies a les aportacions fonamentals de Bonner. En una època en què, en l'àmbit de les humanitats, es valora com a aportació qualsevol simulacre de recerca i en què el tracte acurat i pacient amb els textos propi de la vella filologia resulta acadèmicament arriscat, els més de trenta anys que Bonner ha dedicat a l'estudi de Llull, i també (cosa que no s'ha d'oblidar per no tenir una idea errònia del que és l'especialització) a l'estudi de tot allò que podia servir per comprendre millor Llull, constitueixen una valuosa raresa que és mereixedora del reconeixement de tots aquells que n'hem pogut treure profit i d'aquells que, en el futur, podran beneficiar-se'n.

16. A. BONNER, *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*, Leiden-Boston: Brill, 2007.